

ЕЛКА МИРЧЕВА

**ДВЕ НЕЗАВИСИМИ ПРЕРАБОТКИ НА СРЕДНОВЕКОВЕН
ЖИТИЕН ТЕКСТ В ДАМАСКИНСКАТА КНИЖНИНА
ОТ XVIII ВЕК**

ELKA MIRCHEVA

**TWO INDEPENDENT REVISIONS OF A MEDIEVAL VITA IN THE
DAMASKIN LITERATURE OF THE 18TH CENTURY**

(Abstract)

The paper deals with the linguistic characteristics of two independent revisions of one of the first hagiographic texts to have been translated in the Old Bulgarian literature – *The Lives and Sufferings of the Forty Martyrs of Sebaste*. The texts offer abundant material for conclusions about the attempts at establishing a literary language based on the vernacular of the 18th century which paint a picture of the centrifugal forces in Modern Literary Bulgarian during the same period.

Keywords: vitae, damaskins

До-Метафрастовото мъчение на св. 40 мъченици с начало въ дѣни ликиниѣ црѣвъ въ гоненіе велиѣ на хрѣтиани – Κατὰ τοὺς καιροὺς Λικινίου τοῦ βασιλέως ἦν διωγμὸς μέγας κατὰ τῶν Χριστιανῶν е един от най-рано преведените текстове в старата българска литература. Според Ив. Добрев това слово заедно с едно Псевдо-Златоустово слово за Благовещение са единствените съхранени четива от най-стария превод на кратката еднотомна редакция на гръцкия Панегирико-мартирологий, преведен от Кирило-Методиевите ученици наскоро след пристигането им в България (Добрев 1981). Най-известният и най-старият препис на житийния текст е съхраненият в Супрасълския сборник. Той обаче не е най-старият превод на гръцкия текст. Редица ръкописи от по-късно време, като Германовия сборник от 1358/1359 г., пазят древния Кирило-Методиев превод (Мирчева 2006). През XIV в. в българската книжнина се появява още един нов търновски превод. Като представителен ръкопис ще посоча БАН 85.

Житието на 40-те мъченици е един от средновековните преводни текстове, които попадат в новобългарските дамаскини в големия дял от не-Дамаскинови текстове, които попълват състава на дамаскините сборници (Мирчева 2001). В новобългарската книжнина текстът присъства **в две различни преработки** от XVIII в., възникнали независимо една от друга. Първият тип е представен в НБКМ 1073. Мога да посоча преписи на тази преработка в НБКМ 1078 и НБКМ 1067. Вторият тип е представен от НБКМ 1066. Засега това е единственият ръкопис, който ми е известен, с текст от този тип преработка. Особено интересен е фактът, че двата типа дамаскини преработки се отнасят към два различни превода на древния византийски текст – в НБКМ 1073 е използван староизводният превод (тип Германов сборник), а в НБКМ 1066 – новоизводният (тип БАН 85).

Настоящата публикация е посветена на особеностите на езиковата преработка на изходните текстове в дамаскината книжнина.

Езикът на българските (новобългарските) дамаскини не спира да привлича вниманието на изследователите още от момента на тяхното откриване за съвременната наука, което означава близо двувековен период. За това време е натрупана огромна литература¹. Във връзка с разглеждания частен проблем с двете преработки на средновековен превод през XVIII в. и преди да направя кратка характеристика на текстовете от НБКМ 1073 и НБКМ 1066 ще отбележа единствено изследванията на Е. Дьомина и най-вече дефинираното от нея понятие „книжовен език на народна основа от XVII в.“ (КЕНО), което авторката формулира при изследването и изданието на Тихонравовия дамаскин (Демина 1985). Изследователката определя основните характеристики на този тип книжовен език. Опирайки се на материал основно от два ръкописа от XVII в. – Тихонравовия и Протопопинския дамаскин, които смята за най-близки до първооригинала на новобългарските дамаскини, Дьомина набелязва множество белези, определящи КЕНО.

Книжовната практика на множество дамаскинари през XVII в. е обвързана тясно с промяна на състава на дамаскините сборници и КЕНО се развива в посока на по-нататъшната му демократизация – отказ от употребата на архаични конструкции, навлизане на разговорна лексика, на повече турцизми и т.н. (Демина 1985: 90).

XVIII в. носи още промени. Дамаскинарите се обръщат към нови гръцки източници, както и към съчинения от старобългарската преводна книжнина, които не намират място в дамаскините от XVII в. (в частност и Мъчението на 40-те мъченици), а КЕНО продължава да се демократизира. Липсата на водещ книжовен център и авторитетни образци, които да бъдат следвани, отваря широка възможност за повече индивидуален принос на всеки, дръзнал да опита силите си да пише на КЕНО. Тези опити, от една страна, са обезкуражаващи с относителната или пълната липса на приемственост и последващото им възпроизвеждане, но заедно с това дават

отличен материал за наблюдения за разнообразните възможности за използване на съществуващия езиков инвентар, което всеки книжовник е в състояние да направи по свой начин.

Авторът на преработка тип НБКМ 1073 следва плътно староизводния превод, а намесата му е изключително на езиково равнище.

Освен сериозната цялостна промяна на морфо-синтактично и лексикално ниво, авторът на преработката тип НБКМ 1066 смело се намесва и в текста на Мъчението. Той съкращава и добавя съществени пасажки. Ще приведа един пример, който показва ясно характерните особености на направените добавки и смисъла на въведените пояснения. Този пример е извънредно интересен и показателен за начина на адаптация на средновековния текст към действителността, в която живеят читателите и слушателите на църковнопоучителните текстове, изпълващи дамаскините: теизи стѣи .м. момѣцѣ биле воинскаре сирѣ севифиціе, те биле еничери или спахи, чепразлі• и имале лефе и тимарліе биле на онова време. и вловили ги сете и дзкарали ги пред цара игимона вѣе момѣце елати се поклонате се на монте идоле и на монте боже да ви поставе на голѣмѣз почестѣз и голѣма дарба да иматъ ѿ мене. и които са ѿре ѿ прѣта бѣга и да принѣе приносѣз на нашите идоле, ще да мѣ се хариже тимаретѣ. штоо ги имале. а които са поклони да вѣрѣва исъ хрѣта ще да мѣ са зѣмни сѣвѣбата, аче тогисѣз, да даде. на мѣчителете, мѣченѣ, и вморенѣ сѣ смертѣ зѣла. и тогисѣз, биле, м, мници сете, на единѣз хѣзметѣ биле, що биле хрѣтанѣ. прави. Целият приведен откъс е добавка на неизвестния дамаскинар, чието дело е ръкопис НБКМ 1066. Средновековният текст в двата си превода, както и преработката от НБКМ 1073 са пределно лаконични и не дават никакви сведения за севастиийските мъченици. Наричат ги само войни. За автора на НБКМ 1066 те са преди всичко „момци“ (това название се повтаря неколкократно), но той прибавя и още определения, които открояват статуса на мъчениците, които в разказа от НБКМ 1066 не са просто само войници, а високопоставени и знатни особи. След като пояснява, че „момците“ са воинскаре авторът на преработката добавя пространно обяснение. Това става с помощта на пояснителния съюз сирѣ, използването на който е една от нормите в книжовния език на народна основа от XVII–XVIII в. (Демина 1968: 50). Всички воински достойнства и обществено положение на мъчениците са изразени с турцизми, отразяващи реалии. Наред с разпознаваемите и днес еничери и спахи, са използвани няколко рядко срещани лексеми. На първо място това е севифиціе, което най-вероятно трябва да се свърже със *сефер*. При Найден Геров думата е регист-

рирана със значение ‘кога отиват войска от едно място на друго да са бият; война, поход’ (Геров 3: 161). Геров привежда откъс от народна песен: *Викат мя синко на войска/, На войска щерко, на сефер/ Не ми е щерко, да ида/ най-съм щерко остарял*. Малко по-долу в добавения пасаж е споменат още един турцизъм – мъчениците били на *единъ хезметъ*, т.е. били заедно на служба (Геров 3: 497). Севастийските войни били уважавани хора, *чепразлї* – по всяка вероятност думата прави връзка с *чапраджия* със значение ‘челебия’ (Геров 3: 535). Освен знатни, те били и състоятелни хора имале *лефе* и *тимар’ліе* виле. „Лефе“ е регистрирано със значение ‘възнаграждение, заплата’ (Геров 2: 10), а „тимарлия“ е този, ‘който има земя, тимар – имот, подарен на заслужил войник, който бил длъжен във време на война да отиде и той на боя, придружен от други още един, двама, трима или четворица, поддържани от него войници; лен, лена’ (Геров 3: 336). По този начин 40-те кападокийски войни, умрели мъченически в Севастия, Мала Азия, по времето на император Лициний (308–324 г.) биват приравнени към социалната и обществената действителност в Османската империя, а приписаните им от дамаскинарят високи военни чинове и богатство явно трябва да засият у читателя от XVIII в. готовността им да се разделят с всичко това в името на християнската вяра.

НБКМ 1066 назовава длъжността на управителя Агриколай като *иегемонъ* и *гемон*, но в НБКМ 1073 той е паша.

За отбелязване е, че турцизмите навлизат в КЕНО постепенно и първоначално, в ръкописи като Тихонравовия дамаскин, са единични. Двама разглеждани ръкописа от XVIII в. дават съвсем друга картина. В тях турската лексика навлиза все по-широко. Не предизвиква съмнение, че колкото и да е парадоксално в народно четиво, каквото е дамаскинската литература, познатото е турската дума, с която се пояснява изконната българска. По изпитания и добре познат начин, известен от началото на славянската писменост, това става с глоси и след присъединителния съюз *сиреч*.

В НБКМ 1066 титлата „дукс“ е предадена с „крал“. В разказа за севастийските мъченици е споменат пазачът тъмничар на име Аглаи – *зпрѣцѣ аглаиѣви, капикларѣ хранино стрѣци ж (Герм)/ заповѣдавъ аглаив капикларѣѣ трѣдо стрѣци ѣ (БАН 85)*. В НБКМ 1066 това място е предадено по смисъл: и навчиль темничарете, да дасть пазѣть. Авторът на преработката от НБКМ 1073 явно е схванал аглаиѣви, капикларѣ като две лица и е преобразувал текста в: и зарѣча аглавию, и капикларію цю пазѣха темницата тверде да ги пазѣть. „Капикларии“, гр. *καπικλάριος*, в гръцкия оригинал и в средно-

вековните преводи са и стражите, които охраняват потопените в ледените води на Севастийското езеро войни християни. НБКМ 1073 ги нарича *стражаре*. Така постъпва и НБКМ 1066, но един же *капїкларїе* (БАН 85) е станало единъ *стражаръ*, *ѿ* капитанете.

Макар и ограничен по обем, материалът от двете дамаскини преработки потвърждава късното проникване на църковнославянизми в книжовния български език. Примерите са единични и почти изцяло са в малкото библейски цитати, предадени от дамаскинарите в автентичния им вид (сравни въ *кровъ бѣа*, *нѣнаго живи въ помощи*, *вышнаго въ кровъ бѣа*, *нѣнаго* от НБКМ 1073 и НБКМ 1066 – Псалм 90.1–3). Изключенията от тази практика са малко, например: *смерть зла* НБКМ 1066 и *сичкото созданиѣ змиѣво* НБКМ 1073.

Един от белезите, по които учените класифицират и локализируют дамаскините ръкописи, са използваните в тях показателни местоимения и наречия (Велчева 1964; Демина 1968). За първите новобългарски дамаскини е приложима класификация, която отделя най-рано адаптирани текстове, използващи наречието *тогива*, от по-късно възникналата група текстове, използващи *тогази*. Не е малка групата и на словата, използващи и двете наречия. Предполага се, че такива преходни (между западнобългарската система морфем *-я* и *-ва* и източнобългарската система с морфема *-зи* в резултат на което се получава смесена система *-зи* и *-ва*) са били присъщи на говорите в Централните Балкани (Ловеч, Троян, Тетевен, Плевен, Луковит). Заслужава да се отбележи, че в НБКМ 1073 и НБКМ 1066 показателните местоимения и наречия са изцяло от източнобългарската система с морфема *-зи*. Изключение прави един пример от НБКМ 1073, в който противопоставящите се в най-старите новобългарски дамаскини наречия се употребяват в непосредствена близост и *тогива* превиѣа коленете, на сичките. *тогазы* *преддодоха* *дшите* *гдѣ*.

Типична черта на новобългарските дамаскини и на нормата в КЕНО от XVII в. е членуването. Присъствието му в ръкописите от XVII в. е неравномерно. Така например то съвсем не е типична черта за известния Тихонравов дамаскин от XVII в. Навлиза бавно в КЕНО и добива характер на норма едва в края на XVII в. (Мирчева 2001: 268). В разглежданите две дамаскини преработки примерите за членуване са извънредно много, но този типичен за КЕНО от този период факт трябва да се смята за напълно естествен. По съвсем друг начин обаче стои въпросът с шестте примера за склоняван член в НБКМ 1066: *реклъ на темниѣтого дѣвола*; *ами засрами дѣволетѣ* и *съ кралатогъ* *наедно*, и *съ слагите дѣвололе*; и *видѣлѣ темничаратогъ*;

мъчителетого мѣ рекл; ами ѡнѣзи *маддиатогъ* оставиле. В историята на българския език е известно, че поради синтетичния характер на старобългарския език определителният член възниква като склоняван член. По-късно той изчезва заедно с отпадането на падежите в българския език. Днес остатъци от склоняван член са съхранени в трънския, костурския и в родопските говори (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 127). Склоняваните членни форми, които предлага НБКМ 1066, са съзвучни с диалетните *занеси челекутуму леп; рукни челѣкаток*, но те са за дателен или родителен падеж, докато нашите примери сочат използването на склоняван член за именителен, родителен и дателен падеж. Доколко тези форми отговарят на действителното състояние в предполагаем ареал на централните балкански говори е трудно да се отговори въз основа на диалектоложките записи, които не са отбелязали такова явление. Така или иначе обаче състоянието, което предлага НБКМ 1066 от гледна точка на историята на развитието на членната форма е извънредно любопитно.

Двете дамаскини преработки са възникнали в източнобългарска езикова среда, но авторите им са носители на различни диалекти. Забелязват се съществени различия.

1. На първо място ще се спра на застъпника на ятовата гласна. Изписването на графемата ѣ на етимологично място е част от нормата на КЕНО. Двете дамаскини преработки не правят изключение, но в НБКМ 1073 и НБКМ 1066 съжителстват: в НБКМ 1073 *големо, големъ, голема; вера, вѣра, верьваха, верьваме; бѣха, бѣхмѣ; видѣ, виделе, видѣха, видѣхмѣ; прилега; щѣха; проповѣдоваха дѣсна; ѡвѣхтеватъ*, а в НБКМ 1066 *голѣмъ, голѣма; вѣра, вѣрвати; виделе; вѣгаше; тѣх, тѣхъ; нема*. Случаите с характерния за западнобългарските говори прегласен ятов изговор преобладават в НБКМ 1073.

2. Единични примери (отново повече в НБКМ 1073 и единичен в НБКМ 1066) насочват към ареал на а-говор – НБКМ 1073: *мака, макы*, но и *мька*, както и *пропадихмѣ*; НБКМ 1066 *рака*.

3. На фона на тези особености, които сочат преходни между българския Изток и българския Запад говори, НБКМ 1073 отива още на запад с образуването на глаголните форми за 1 л. мн. ч. и форми като: *ненавидимѣ, мразимѣ, приимѣмѣ*.

4. НБКМ 1066 отива от своя страна на изток и явно е свързан с говор с ясно изразена редукция: *вѣрвати, стъденотъ блато, риката, елати, щети*. Единичен пример за редукция предлага и НБКМ 1073 – *взеше са маика мѣ*.

5. НБКМ 1066 предлага примери за преглас – целетете с две употреби, която форма се употребява успоредно с целате.

В края на характеристиката на двете дамаскини преработки ще отбележа някои интересни лексеми.

В преработката от НБКМ 1073 40-те севастиийски мъченици са наречени *съдѣници*. Това интересно съществително *nomina agentis* не присъства в Речника на Найден Геров.

Гъбосникъ е другата интересна дума, която искам да открия в НБКМ 1073. Н. Геров отбелязва глаголите *габам* и *габна(гавна)*, *габвам*, *да габна*, *габнувам*, който тълкува като ‘гавам, отпращам, излъгвам, изпращам за зелен хайвер’. В лексикографския му труд присъства и отглаголното съществително *габание* – ‘лъжене’, *габвам*, *габнувам*, но лексема *габосник* не е отбелязана (Герв 1: 205).

От преработката от 1066 ще открия някои нюанси в значенията на добре познати лексеми. Дамаскинарят използва *дарба* като ‘придобивка’, ‘удостояване с материални придобивки’, а не ‘дар, способност или милостиня, подаяние’: *да ви поставе на голѣмъ почетъ и голѣма дарба*.

Заслужава да се отбележи и значението, в което използва съществителното *принось* ‘дар, жертвоприношение’ – *са поклонате и донѣте принось, боговете*. Думата намира интересен рядък паралел в прилагателно от същото словообразуваелно гнездо – *приносьнъ* в Шестоднева на Йоан Екзарх. Там прилагателното също е свързано с жертвоприношение и е употребено в съчетанието *хлѣвъ приносьнъи* ‘хлябът, освещаван по време на Светата литургия, просфора’ – *трѣвникъ кадилънъи, въ немъ же тѣчнѣж каждаахъ; крѣве же тоу не проливаахъ ни хлѣва приношаахъ 203b*.

Прави впечатление синонимната употреба на *облѣкло* и на турската заемка *рѣва*.

Авторът на НБКМ 1066 многократно използва глагола *гудя* и префигирания му производен *угудя*. Те са използвани в значения ‘хвърля (в тъмница)’ *та ги па оугодиѣ въ темницата*; ‘отведа’ и *згодете ги, на едно блато голѣмо*; ‘сложва, поставя’ *згодили ги срѣдъ блатото*; и *гѣдиле наоколо, тѣ стража*.

Специално внимание заслужава това, че дамаскинарят, автор на НБКМ 1066, многократно използва съчинителния съюз *аче*.

Откриването на две независими преработки на средновековен житиен

текст, възникнали по едно и също време в различни книжовни центрове обогатява представата ни за книжовния живот в епохата, предхождаща Възраждането. Засега друг подобен случай не ми е известен. Обръщането на българските книжовници към домашната книжна традиция, а не към църковнославянските печатни книги е многозначителен факт. Авторитетът на църковнославянските книги и на църковнославянския език тепърва предстои да придобие изключително влияние през Възраждането. Техният престиж на практика ще сложи край на развоя на КЕНО и ще стане определящ за по-нататъшния развой на книжовния български език през XIX век.

Що се отнася обаче до Преработките на Мъчението от НБКМ 1073 и НБКМ 1066, то те предлагат обилен материал за изводи по отношение на новите и нови опити за въвеждане на книжовен език на народна основа през XVIII в., които очертават картина на центробежните сили в развоя на новобългарския книжовен език през този период.

БЕЛЕЖКИ

¹ Преглед на историята на проучванията при Демина 1968, 1985.

² http://histdict.uni-sofia.bg/dictionary/show/d_11430/

³ В случая с Житие и мъчение на св. 40 мъченици от Севастия отличен и достъпен извор са широко разпространените Жития на светците, но направената текстологична съпоставка категорично свидетелства за влияние на ръкописната традиция.

ЛИТЕРАТУРА

Велчева 1964: *Велчева, Б.* Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. – Известия на Института за български език, кн. 10, с. 159–233.

Геров 1: *Геров, Н.* Речник на българския език, 1. Пловдив, 1895.

Геров 2: *Геров, Н.* Речник на българския език, 2. Пловдив, 1899.

Геров 3: *Геров, Н.* Речник на българския език, 3. Пловдив, 1904.

Демина 1968: *Демина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Часть I. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов. София.

Демина 1985: *Демина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Часть III. Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. София.

Добрев 1981: *Добрев, И.* Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. – Старобългарска литература, 10, с. 16–38.

Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: *Иванова-Мирчева, Д., И. Харалампиев*. История на българския език. Велико Търново.

Мирчева 2001: *Мирчева, Е.* Не-Дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век. Велико Търново.

Мирчева 2006: *Мирчева, Е.* Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. София.

✉ *Проф. д-р Елка Мирчева*, Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
elka_mircheva@abv.bg

✉ *Prof. Elka Mircheva, PhD*, Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria
elka_mircheva@abv.bg